

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.4>

БУЛІНГ – ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Денисюк М.М.,

*аспірантка кафедри кримінального права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: 0000-0002-7423-4753

e-mail: maranacaplinska@gmail.com

Денисюк М.М. Булінг – застосування практики ЄСПЛ.

Дане дослідження присвячене проблемі існування шкільного булінгу, а також здійснення аналізу практики Європейського суду з прав людини пов'язаних з ним в шкільній сфері. Вивчення даного напрямку зумовлене необхідністю використання рішення ЄСПЛ у справах, пов'язаних з булінгом в шкільному середовищі в українській судовій практиці. В роботі розкрито тлумачення булінгу та його законодавче визначення. Описано ознаки та детермінанти (а саме: причини та умови) шкільного насилля та малодосліджене поняття – обстановка вчинення булінгу, що потрібно при розгляді даної проблематики в суді. В ході дослідження за необхідне розглянули кримінологічні та конституційні аспекти характерні булінгу в шкільному середовищі. Наведено особливості кримінальної відповідальності за вчинення учасниками навчального процесу діянь, які класифікують як булінг та перелік конституційних прав і свобод, які порушуються такими діями. Для належного розкриття дослідження розглянуто недоліки, які виникають під час дотримання прав людини в шкільній сфері. Наведено дані з 2019 по 2023 роки про складання адміністративних протоколів щодо вчинення булінгу ювенальної превенції Національної поліції України, а також соціологічні дані проведені нами для даного дослідження в різних областях щодо наявності та стану булінгу в школах України. Представлено практику розгляду справ Європейського суду з прав людини та їх аналіз стосовно шкільного насилля, а також показову справу щодо дискримінації дітей з особливими потребами. На основі цього зроблено висновок, що практиці Європейського суду з прав людини в освітній сфері відводиться ключова роль на міжнародному рівні та проведення аналізу рішень необхідне для покращення законодавчого регулювання булінгу в шкільному середовищі та є перспективним для протидії даного явища.

Ключові слова: булінг, ЄСПЛ, судова практика, шкільне середовище, шкільне насильство, права людини.

Denisyuk M.M. Bullying - application of the ECHR practice.

This study is devoted to the problem of the existence of school bullying, as well as the analysis of the practice of the European Court of Human Rights related to it in the school sphere. The study of this direction is conditioned by the need to use the decision of the ECtHR in cases related to bullying in the school environment in Ukrainian judicial practice. The work reveals the interpretation of bullying and its legal definition. The signs and determinants (namely: causes and conditions) of school violence are described, as well as an understudied concept – the situation of bullying, which is necessary when considering this issue in court. In the course of the study, the criminological and constitutional aspects characteristic of bullying in the school environment were considered. The specifics of criminal liability for committing actions classified as bullying by participants in the educational process and a list of constitutional rights and freedoms that are violated by such actions are given. In order to properly disclose the research, the shortcomings that arise during the observance of human rights in the school sphere are considered. Data from 2019 to 2023 on the drawing up of administrative protocols on the commission of juvenile bullying prevention by the National Police of Ukraine, as well as sociological data conducted by us for this study in various regions on the presence and state of bullying in schools of Ukraine, are presented. The practice of considering cases of the European Court of Human Rights

and their analysis regarding school violence is presented, as well as an illustrative case regarding the discrimination of children with special needs. Based on this, it was concluded that the practice of the European Court of Human Rights in the field of education plays a key role at the international level, the analysis of decisions is necessary to improve the legislative regulation of bullying in the school environment and is promising for countering this phenomenon.

Key words: bullying, ECHR, judicial practice, school environment, school violence, human rights.

Постановка проблеми. Явище булінгу вважається сьогодні важливою проблемою насамперед в шкільному середовищі, адже існує вже багато століть і з розвитком суспільства набуває нових форм та проявів. Шкільне насилля є серйозним порушенням прав людини, збільшує підліткову злочинність та містить криміногенний фактор хоч і не кожний випадок є кримінальним. Одним із ключових органів, який відіграє важливу роль в дослідженні булінгу варто назвати Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого поширюється на всі держави-члени Ради Європи, що ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, адже проблема існує на міжнародному рівні.

Україна та багато держав світу, зараз реформують законодавство та вдосконалюють практики подолання та протидії булінгу, через запровадження антибулінгових програм по всьому світу, але потрібно також розглядати практику ЄСПЛ щоб удосконалити систему правосуддя.

Метою статті є дослідження практики Європейського суду з прав людини та виокремлення судових справ в яких діяння осіб кваліфікуються як булінг в шкільному середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Про булінг як проблему відомо ще з XVI століття. Булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка) (цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [1, с. 130-131].

В Україні на державному рівні визнали проблему булінгу (цькування) шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [2]. Незважаючи на те, що ця проблема не нова, такої ідеї в нашому правовому полі не було до 2019 року. Цей Закон визнав той факт, що проблема полягає не лише у соціально-педагогічному, психологічному явищі, а й у тому, що булінг є формою насильства. Відповідно до цього закону поняттям «булінг» доповнено пункт 3 статті 1 Закону України «Про освіту» [3]. Крім вищезазначених типових ознак булінгу, законодавчо закріплена наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника або соціальна ізоляція потерпілого [1, с. 133].

Існують такі ознаки булінгу: емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження; продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду; непривітна і недовірлива поведінка; втручання в приватне життя людини; погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія; намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події; агресор займає вище становище, ніж його жертва, і, відповідно, дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині [4].

Розглянемо деякі кримінологічні аспекти, притаманні булінгу в освітньому процесі. Детермінанти (причини й умови) булінгу можуть бути різноманітними. Загалом причинами цього негативного соціально-правового явища завжди є об'єктивні соціальні суперечності як на макро, так і на мікрорівнях. До чинників булінгу відносять: «особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуативні та соціальні чинники» [5, с. 23–26].

На думку Швеця Д. В., «більшість причин формування терору в дитячому колективі можна об'єднати у три групи: 1) зовнішні (вплив дорослих – учителів, батьків); 2) поведінкові (дитина проявляє/не проявляє активність, яку від неї очікує більша частина класу, – відмінник, підлиза, ябеда, двієчник, занадто активний/пасивний, експресивний/ відлюдний); 3) особисті (фізичні чи психологічні особливості дитини – вади розвитку, колір шкіри чи волосся, майнові можливості дітей) [6, с. 81]. До зовнішніх впливів (факторів), що також складають причини проявів булінгу, слід віднести й популяризацію на телебаченні, в кінематографі, в мережі Інтернет насильницьких

моделей поведінки, а також демонстрацію неповаги, зверхнього ставлення представників публічної влади один до одного та до пересічних громадян тощо. Виділяють такі причини насильства серед дітей у дитячих колективах: «...нерівність, нетолерантність і популяризація насильницьких моделей поведінки, проблеми сімейного виховання, проблеми шкільної системи, біологічно-вікові особливості дитини» [6, с. 81–82]. Однак, базовою причиною цькування серед дітей автори називають «загальну нерівність людей» [6, с. 82]. Вказані чинники сприяють формуванню особистості або впливають на неї. Таке різноманіття чинників свідчить про складність булінгу як соціально-правового явища, яке не можна помістити в певні рамки і програми, що відповідно обмежує ефективність заходів запобігання булінгу в освітньому процесі. Умовами булінгу є певні обставини, що сприяють скоєнню цього правопорушення або перешкоджають йому, ці умови також можуть бути нейтральними (такими, що не сприяють і не перешкоджають правопорушенню).

Соболь Є. Ю. та Корнійченко А. О. розглядають умови булінгу у широкому та вузькому значенні: «У вузькому значенні ... конкретні обставини вчинення цькування, що має місце між чітко визначеними учасниками в певний проміжок часу (окремо взятий випадок здійснення булінгу... У широкому значенні умови булінгу – це всі глобально існуючі обставини, які уможливають реалізацію такого негативного явища як булінг» [7, с. 6].

Також варто звернути увагу, що дуже рідко науковці досліджують та описують саме обстановку вчинення булінгу що дозволяє ефективному регулюванню та запобіганню шкільному насильству.

Обстановка вчинення булінгу – просторово і часово обмежена система, яка формується з урахуванням специфіки певної події, і включає в себе соціально-психологічні (особистості учасників, їхні взаємозв'язки і відносини, обставини вчинення, віктимогенна поведінка тощо) та матеріальні елементи середовища (місце, час, довкрузжя та інші конкретні умови), що оточують правопорушника і жертву, та створюють умови вчинення систематичного психологічного, фізичного, економічного або сексуального насильства серед учасників освітнього процесу. Обстановка вчинення булінгу обумовлює вид суспільно небезпечного діяння, засоби і знаряддя його вчинення, а також релевантна для суспільно-небезпечних наслідків [8, с. 32].

При цьому вважаємо, що соціально-психологічні елементи середовища при булінгу мають більший вплив на умови вчинення правопорушення [8, с. 32].

У конституційно-правовому аспекті, існування булінгу, як актів систематичного насильства, ставить під загрозу непорушність та можливість реалізації одразу декількох конституційних прав і свобод громадян. Порушення цих цінностей, як правило, стосується жертви. З огляду на те, що булінг є систематичним та «шкільним» видом знуцання, можна говорити про мету особи-булера: максимально унеможливити нормальні умови існування його жертви. Тим самим, булер може порушувати такі конституційні права жертви як право на відпочинок (наприклад, під час перерви змушуючи робити своє невиконане домашнє завдання), право на власність (відбираючи телефон чи інші особисті речі), право на повагу його гідності піддається в такому випадку беззаперечному порушенню, а також право на невтручання в особисте та сімейне життя тощо [9, с. 37].

У виключних випадках, булінг може ставити під загрозу недоторканість одного із основоположних прав людини –права на життя. Булер своїми протиправними діями насильницького характеру, які суперечать волі потерпілого та всіляко завдають йому шкоди чи принижують його, провокує виникнення у жертви суїцидальних прагнень (що на думку принижованого позбавлять його настирливих та систематичних страждань), які подеколи можуть реалізовуватися. В такому випадку, наслідки булінгу будуть підлягати регулюванню з боку закону про кримінальну відповідальність. Людина, її життя та здоров'я в Україні згідно Основного Закону визнається найвищою соціальною цінністю [10], відповідно, булінгу, як явищу, що ставить під загрозу найвище благо держави, надається особливе значення [9, с. 38].

Хоча кримінальна відповідальність за булінг не передбачена, окремі його прояви становлять складову інших правопорушень і тягнуть кримінальну відповідальність, передбачену ст.ст. 120, 121, 122, 125, 126, 127, 135, 153, 161, 163, 185, 186, 189, 296, а також ч. 2 ст. 156 Кримінального кодексу України. На думку таких вчених, як А. Соурандер, Б. Ньюбі, Д. Волке, Д. Олвеус, Д.П. Фаррінгтон, К. Кумпулаінен, М.М. Ттофі, С.Т. Лерея, булінг є криміногенним фактором, що негативно впливає на вчинення учасниками цькування кримінальних правопорушень [8, с. 31; 11].

В управлінні ювенальної превенції Національної поліції України зазначили, що у 2022 році правоохоронці склали 116 адмінпротоколів за вчинення булінгу, в 2021 – 336, у 2020 році – 253, 2019 році склали 344, а за перші 4 місяці 2023 року було складено 99 протоколів [12].

Проведене нами анонімне опитування в таких областях, як: Львів, Тернопіль, Чернівці, Івано-Франківськ вказує на те, що після унормування навчального процесу в 2023 році, відновились випадки булінгу, а також виникають епізоди шкільного насильства між дітьми, які є внутрішньо-переміщені. Серед учнів 8, 9.1 0, 11 класів – 91% хоч раз відчували на собі прояв булінгу під час навчання.

У Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки [13] звернута увагу на незбалансованість прав і відповідальності, непослідовну автономність закладів вищої освіти, неготовність багатьох з них використовувати надані законодавством можливості як одну із важливих проблем в освітній сфері. Йдеться також про необхідність досягнення нетерпимості учасників освітнього процесу до дискримінації за різними ознаками шляхом запровадження відкритого реєстру фактів дискримінації в закладах вищої освіти [14, с. 76].

Вищезазначене в повній мірі корелюється прагненням нашої країни стати рівноправним членом європейської спільноти (в тому числі й в освітньому просторі) та зобов'язанням України згідно з Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII [15], а також зі Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки [16] де йдеться про необхідність побудови ефективної системи судоустрою та впровадження міжнародних стандартів і кращих практик Ради Європи і Європейського Союзу [14, с. 76].

Таким чином розвиток вищої освіти, системи правосуддя, а також конституційного судочинства в нашій країні має відбуватись у руслі дотриманням прав людини, закріплених в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [17] та Конституції України [10].

Для освітньої сфери цікавою є справа *Derenik Mkrtchyan and Gayane Mkrtchyan v. Armenia* (№ 69736/12) [18, с. 4-5], рішення по якій було ухвалене 30 листопада 2021 року. Заявники в цій справі відповідно є дідусям та матір'ю Г., який загинув у результаті бійки в державній школі [14, с. 77].

Заявники скаржилися за статтю 2 Конвенції на те, що держава не захистила життя Г., коли він перебував під контролем у школі, і за статтями 2 та 13 Конвенції на те, що національні органи влади не провели ефективного розслідування обставин його загибелі. На момент подій у справі Г. було десять років. Коли вчитель залишив класну кімнату, Г. був побитий двома однокласниками. Нікого з медичного персоналу в школі в той день не було [14, с. 77].

Звернемо особливу увагу на матеріальний аспект справи. Отже, було встановлено, що шкільні органи влади не знали про особливу вразливість Г. у зв'язку із станом здоров'я, а саме втратою свідомості. Йому не було поставлено діагнозу як особі, яка страждає від епілептичних нападів, і жодних конкретних рекомендацій не надавалося. За цих обставин шкільним органам влади не пропонувалося приділяти особливу увагу Г. До того ж Г. не було продемонстровано певний ступінь вразливості, аби зобов'язати вчителя не покидати клас у будь-який час та за будь-яких обставин, а серед учнів цього класу не було будь-яких випадків насильства. Таким чином, не було достатніх доказів для висновку про невиконання керівництвом школи свого обов'язку за статтю 2 Конвенції з надання належного рівня захисту життя Г., тобто порушення права на життя в матеріальному аспекті не було [14, с. 77].

Для освітньої сфери цікавим є рішення в справі *F.O. v. Croatia* [19], де чотирма голосами проти трьох палата Суду встановила порушення статті 8 Конвенції через харасмент (цькування) учня вчителем в державній школі.

Заявника, 17-річного учня державної середньої школи, було тричі піддано знущанню з боку вчителя математики. Перший інцидент (образливі вирази) стався через запізнення заявника та його однокласників; другий – після того, як заявник повідомив про образи завуча, а третій через кілька днів. В подальшому хлопцю поставили діагноз посттравматичного стресового розладу, а психолог виявив, що заявник страждав на гострий тривожний розлад. Школа та міністерство освіти прагнули врегулювати питання внутрішньо; прокуратура не знайшла складу злочину, Конституційний суд визнав скарги неприйнятними. Перед ЄСПЛ заявник скаржився на відсутність ефективної реакції з боку влади на його скарги на цькування [14, с. 78].

Ця справа дала можливість ЄСПЛ розвинути стандарти щодо застосовності статті 8 стосовно заходів, що вживаються у галузі освіти та пояснити характер зобов'язань держави у цьому контексті. У Конвенції гарантується також право на освіту, закріплене у ст. 2 Протоколу № 1, де зазначається, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава під час виконання

будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань [14, с. 78].

Також у нашому дослідженні варто наголосити, що інколи булінг проявляється у формі дискримінації до осіб з особливими потребами в школі. Розглянемо показову справу пов'язану з вищезгаданою проблемою.

Вчені С.Б. Карвацька та О.Д. Чепель акцентують увагу на одному прикладі дискримінації [20], зокрема є справа G.L. проти Італії (G.L. v Italy), рішення у якій ухвалене Палатою 10.09.2020 р. Справа стосувалася неспроможності молодшої дівчини G.L., котра страждала на аутизм, отримати спеціалізовану допомогу у навчанні, хоча така підтримка була передбачена законом. Так, ЄСПЛ дійшов висновку, що G.L. не могла продовжувати відвідування початкової школи за умов, рівноцінних умовам, якими користуються учні, котрі не мають особливих потреб. І ця різниця у ставленні зумовлена її інвалідністю. Зазначимо, що ЄСПЛ вказав, що згідно зі ст. 15 Європейської соціальної хартії держави зобов'язані «сприяти повній соціальній інтеграції й участі у житті суспільства (осіб із особливими потребами), зокрема через засоби, які включають у себе технічну допомогу, спрямовану на подолання бар'єрів у спілкуванні та мобільності. ЄСПЛ встановив, що було порушено ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 2 Першого протоколу до Конвенції [21, с. 63].

Підсумовуючи все вище викладене можна зробити певні **висновки**. По-перше, офіційні дані ювенальної превенції Національної поліції України та проведені нами анонімне опитування підтверджують наявність такого явища як булінг в шкільному середовищі, що зумовлює актуальність та необхідність його дослідження в подальшому. По-друге, практика ЄСПЛ не містить окремих справ, які мають кваліфікацію такого діяння як булінг, насамперед це рішення про порушення прав людини в освітній сфері. По-третє, практика ЄСПЛ у дослідженні явища шкільного насилля необхідна для розробки та удосконалення законодавства та судочинства України в регулювання даної проблематики. По-четверте, розгляд практики Європейського суду з прав людини дає ефективні вказівки щодо захисту учасників освітнього процесу та удосконалює практику механізмів його протидії на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соколова І.О., Філіппова А.Ю. Аналіз судової практики щодо булінгу в освітніх закладах України. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. 2021. С. 130–140.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. Відомості Верховної Ради. 2019 № 5.
3. Про освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (УРСУ). 1991. № 1060-XII.
4. Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001.
5. Попередження насильства у закладах освіти: Методичний посібник для педагогічних працівників / Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї». Київ, 2019. 101 с.
6. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця. Харків: ХНУВС, 2020. 284 с.
7. Соболь Є.Ю., Корнійченко А.О. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. Наукові записки ЦДПУ імені В. Винниченка. 2020. № 8. С. 4–9.
8. Ведернікова А.О. Обстановка вчинення булінгу: кримінологічний аспект. Механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції. Матеріали науково-практичної конференції. 2023. С. 31–34.
9. Градова, Ю.В. (2019). Нормативно-правове регулювання булінгу: національний та зарубіжний досвід. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право», (28), 34–41.
10. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141.
11. Кримінальний кодекс України: Кодекс України, Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25–26. ст. 131.
12. Національна поліція України. Офіційний вебпортал.
13. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 286-р.

14. Осауленко А.О. Права людини в освітній сфері: практика Європейського суду з прав людини. Актуальні проблеми держави і права. 2022. Вип. 94. С. 76–80.
15. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40.
16. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021.
17. Про захист прав і основних свобод людини: Конвенція від 04.11.1950 р.
18. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (листопад – грудень 2021 року). Рішення за період із 01.11.2021 по 31.12.2021 / відп. за вип.: О.Ю. Тарасенко, Д.П. Мордас, Р.Ш. Бабанли. Київ, 2021. 77 с.
19. Case of F.O. v. Croatia, 22 April 2021.
20. Карвацька С.Б., Чепель О.Д. Динаміка стандарту права на недискримінацію: інтерпретаційна практика Європейського суду з прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 7. С. 283–286.
21. Трюхан О.А. До питання реалізації права на освіту осіб з інвалідністю: від теорії до аналізу судової практики. Проблеми законодавства в умовах світової кризи: матеріали науково-практичної конференції (м. Дніпро, 9-10 грудня 2022 р.).